

Lővei Pál

KÖLESD–FELSŐHÍDVÉG HIEMER–JESZENSZKY KASTÉLYÁNAK NÁDORTERME

A Kölesd község külterületén található Felsőhídvég Hiemer–Jeszenszky (–Bernáth) kastélya (1. kép) Tolna megye jelentős műemléke, az ugyancsak védett, a pusztuló kastély sorsában osztozó, belsejében gazdagon kifestett, barokk Nepomuki Szent János-sírkápolnával és a XIX. század elején állított Szentháromság-oszloppal együtt.¹ A valójában inkább csak földszintes kúriaként meghatározható épület legfőbb értékei belső lakótereinek barokk falképei és falfestései.² Az 1980-as években még lakott műemlék mára jelentős mértékben elvesztette a tetejét, a helyiségek csapos gerendafödémjei ennek következtében sorra szakadnak be. Egyes részei már megközelíthetetlenek, az egész életveszélyes; a falképeket hordozó vakolat az oldalfalakon is egyre nagyobb felületekről hullik le. (2. kép)

Az egykori majorság erdővé vadult parkjában álló, L alaprajzú kastélyépület hosszabbik, egytraktusos, oldalfolyosós keleti

szárnya volt a lakórész, a nyugati – udvari – homlokzat középtengelyében kőkeretes kapuval, a keleti-kerti homlokzaton kiemelt magasságú, nyeregvetős rizalittal, mögötte díszteremmel (nagyterem).³ Az északi, eredetileg különálló szárny gazdasági célokat szolgált, ahogy az udvart egykor körülzáró további épületek is. A kastélyt 1760 körül építtette Hiemer Ignác, Fejér megye alispánja – az ő idejében, valamivel később készült a lakóépület kifestése is. Az együttes leányági örökösödés útján az 1830–1840-es években került a Jeszenszky-család tulajdonába. Az 1870-es évek közepén a homlokzatokat historizáló stílusban átalakították, ekkor épült össze egy nyaktaggal a keleti és az északi szárny; ugyanekkor a teljes belsőt átfestették.⁴ A XX. század első negyedében a három legfontosabb helyiségben a korábbi falképeket feltárták és részben restaurálták. Az utolsó tulajdonos báró Jeszenszky Ilona (1890–1970), illetve férje, bernáthfalvi

1. A kastély az udvar felől. Szerző felvétele, 2010

2. A „nádorterem” északkeleti sarka, az északi fal mögött a már megközelíthetetlen szomszédos helyiség beszakadt födémével. Szerző felvétele, 2010

Bernáth Béla (1877–1954, Kölesd) volt.⁵ Az államosítást követően a majort az Állattenyésztési Kísérleti Gazdaság kezelte, a restaurált falképeket 1950 után lemeszelték.

1982–1983-ban Cser István építész a kezelő Alsótengelici Állami Gazdaság számára felhasználási javaslatot és tervek készített, egy vadász vendégház létesítése érdekében. A helyreállítási tervek elkészítése előtt, 1983 tavaszán a részben lakott épületben a helyreállítás szempontjából kulcsfontosságú falképek kiterjedésének és állapotának feltárása érdekében szondázó kutatásra, valamint levéltári adatgyűjtésre, illetve az utolsó tulajdonos fiával, dr. Bernáth Györggyel való beszélgetésre került sor jelen írás szerzője részéről. A művészettörténeti kutatást kiegészítendő később Lángi József restaurátor további falkép-feltárásokat végzett az 1980-as évek közepén, majd a már kiürített épületben, az 1990-es években.⁶ A helyreállításból végül nem lett semmi.

A kastély falképeit már 1908-ban megismerte Éber László, a Műemlékek Országos Bizottsága előadója, de a művészettörténeti irodalomba csak lemeszelésüket követően – fényképek alapján – kerültek be: Garas Klára a világi tárgyú, zsánerképszerű rokokó freskófestészet dunántúli reprezentánsai-ként vette fel azokat XVIII. századi korpuszába.⁷ A kutatások alapján az egykori falképdísz az 1980–1990-es években az újabb rétegek alatt – eltekintve a méltatlan használathoz, az újabb vezetékekhez és az új válaszfalakhoz kapcsolódó rongálásoktól – lényegében hiánytalanul megvolt. A kastély XVIII. századi, eredeti magjának mind a hét helyisége és a kezdetben árkádos folyosó is festve volt. Ikonográfiai szempontból a díszterem II. Józseffel és Hiemer Ignáccal kapcsolatos jelenetei, az egykori ebédlőben a nádorok arany-ezüst medalionokban elhelyezett arcképei, valamint a dolgozószoba birtokközpont-ábrázolásai egye-

3. A „nádort terem” falfestésének részlete, 1950 előtti felvétel
(Bernáth Györgytől. Forster Központ, Fotótár)

dülállóak a magyarországi emléanyagban. A falkép-dísz, a díszterem képei alapján, az 1780-as években keletkezhetett. Bernáth György elbeszélése szerint 1874 körül a képeket lefestették,⁸ az ekkor felvitt historizáló réteg a később újra fel nem tárt szobákban elő is bukkan.

A kúria falképeit először lefestető báró Jeszenszky Kálmán (1830–1918⁹) később igen sajnálta, „hogy annak idején, fiának házassága alkalmával az akkori divat követelményeinek behódolva, hajtotta végre ezen művészi emlékek elleni merényletet”.¹⁰ A család 1908-ban feltáratta és restauráltatta

4. A „nádort terem” északnyugati sarka, a felső sorban IV. Béla király két nádora, a középső sorban Bebek Detre és Garai (II.) Miklós, az alsó sorban Fejérvölgyi István esztergomi érsek, Kutassy János esztergomi érsek és hetesi Pethő Márton kalocsai érsek, királyi helytartók medalionja. Szerző felvétele, 2010

a nagyterem falképeit,¹¹ 1918–1919-ben pedig sort kerítettek a nagyterem mellett balról az első helyiség, a falain Magyarország nádorait ábrázoló ebédlő megtisztítására és helyreállítására is. Ekkor a többi helyiségben csak kutató szondázás, egy helyen (dolgozószoba) részleges feltárás történt, restaurálás nélkül.

„A [...] szoba, mely 1918-ban Tary¹² művész úr által lett restaurálva, 6 méter hosszú és 6 méter széles, s padozatától a mennyezetig, úgyszintén maga a mennyezet is, dúsan van freskókkal díszítve. A falakon körben Magyarország nádorainak arcképe Mária Terézia uralkodásáig, érem formában van megörökítve, a mennyezeten pedig Zeus mint a gazdagság ura látható, amint egy óriási csigából szórja az aranyat, továbbá egy-egy képen látható a tudomány és az igazság, allegorikusan megörökítve.”¹³

A II. világháború után, az államosítást követően a falképeket lemeszelték, és a kastélyban lakásokat alakítottak ki; az egykori ebédlőt több részre osztották, konyha és fürdőszoba is volt benne. 1983-ban az épületnek az akkor már kiürített, és így vizsgálható díszteremtől balra eső részét még látták, ahol így a korlátozott vizsgálatokra sem volt mód.¹⁴ A meszelés alól egy-két kis folton – különösen a fürdőszobának használt térrészben – azonban már akkor is kiütközött az eredeti festés, amelyről néhány a két világháború között készült fényképfelvételt 1983-ban Bernáth György át is adott jelen írás szerzőjének.¹⁵ (3. kép) Később az addigra teljesen üres épületben Lángi József restaurátor már említett vizsgálatainak egyik súlypontjában a nádorokat ábrázoló falkép állt.

Az egykori ebédlő oldalfalain és a mennyezet síkjába átvezető nagy, ívelt „holker” felületein részben már hiányzik a vakolat, és nagy foltjai látszanak a téglafalazatnak. A vakolat helyenként megújított, már festetlenül maradt javítgatásokat is hordoz, a vezetékek bevésése és az alsó falfelületeket helyenként borító csempe (konyha, fürdőszoba ...) is sokat rontott az állapotokon. A részben megtisztított felületek alapján azonban így is leírható a díszítés rendszere. (2., 4. kép) A lilásszürkére színezett alapsíkot a falsík felső vonalában széles, sárgásbarna párkány zárja, a mennyezet síkjához átvezető, erőteljes homorlatban („holker”) a párkány tetejére „állított” medalionok sorá-

val. Az oldalfalakon három sorban, egymástól átlósan eltolva egyfajta rombuszhálót alkotva, masnira kötött szalagokra függesztve sorakoznak a további, főleg ezüst, kisebb számban elszórtan aranszínű érmek. Bennük leginkább kissé jobbra vagy balra fordulva, esetleg szembenézetben, profilban vagy akár félig hátat fordítva ábrázolt „portrék” – Magyarország nádorai, feketével festett feliratokkal, egy-egy évszámmal és az akkori uralkodó nevével megjelölve, hivatalviselésük sorrendjében megszámozva. A feliratok a tisztítás részleges volta, valamint az egymáson áttűnő eredeti és restaurált szavak keveredése következtében többnyire töredékesen olvashatók. Az 1950 előtti fényképen (3. kép) kibetűzhető Vingárti Geréb Péter (nádor 1500–1503 között)¹⁶ medalionjának felirata: *Petrus Gereb de Wingarth P.R.H. LXXVIII. sub Ulad MD*, vagyis „Petrus Gereb de Wingarth Palatinus Regni Hungariae LXXVIII. sub Vladisleo MD”. A leginkább megtisztított északi falon két királyi helytartó (*locumtenens regius*) felira-

5. Felül Bebek Detre nádor, alul Fejérvölgyi István és Kutassy János esztergomi érsekek medalionja a „nádorterem” északi falán. Szerző felvétele, 2010

6. Felül Garai (II.) Miklós nádor, alul hetesi Pethe Márton kalocsai érsek medalionja a „nádorterem” északi falán. Szerző felvétele, 2010

7. „Valkói” Dénes nádor a „nádorterem” falán. Szerző felvétele, 2010

ta ép: *Ioa. Kutassi Ar. Ep. Stri. Locum. Reg. Rud. II MDXCVII* jelöli Kutassy János esztergomi érseket (II. Rudolf helytartója 1597–1601 között), *Martin. Pethő de Hetes Ar. Ep. Colo. Loc. Reg. sub. Rudol II. MDCII* pedig hetesi Pethe Márton kalocsai érseket (II. Rudolf helytartója 1602–1605 között). (5–6. kép) A negyedik ép felirat – *Dioni. II de Vialko P.R.H XXXVI sub And II MCCXLIV* (7. kép) – biztosan hibás, ekkor ugyanis már IV. Béla uralkodott, az első alkalommal 1245–1246 között nádor Türje nembeli Dénes fia Dénes pedig már a negyedik Dénes keresztnévű nádora volt az országnak, csak éppen korábban a XIII. század második negyedében szereplő három Dénest nem tudták egymástól megkülönböztetni. Lényegében ép guti Ország Mihály (nádor 1458–1484 között Corvin Mátyás idején) felirata is: *Michel Orszagh. P.R.H. LXXV. Sub Math Corv. MCCCCLX*. (8. kép)

A párkány fölött egy érem lett csak részben megtisztítva (9–10. kép), és egy másik vehető még ki. Az előbbiben az 1064-es évszámmal is Salamon királyra utaló [sub S] ALOMONE MLXIV feliratrészlet olvasható, mutatva, hogy ebben a legfelső sorban kezdődött az érmek sora a XI. századi személyekkel.

Az oldalfalak közül Lángi József főleg az egy utólagos válaszfallal két részre vágott északit vizsgálta, amelyen a nagy vako-lathiányok és a tisztítatlanul hagyott részek ellenére is jól értelmezhető a díszítés. Az északnyugati sarokban található, ívelt hátú és kosáriréses felső záródású kályhafülke fölött a 37-es számmal jelölt nádor képmásával kezdődően az északkeleti falsarkon a keletre néző ablak tokjáig átforduló éremig 11 medalion alkotta a párkány alatti sort, a 47. náddal bezáróan (az itt ábrázoltak a XIII. században éltek). Az alattuk lévő sor a kályhafülke mellett kezdődik a 69. náddal (XIV. század legvége), és a másik sarokig nyolc érmet tartalmazott a 75. nádot követő személyig (XV. század), míg az alsó sorban négy számozatlan, a XVI. század végén és a XVII. század elején hivatalt viselő királyi helytartót a 84–89. nádor portréja követ (a XVII. század közepéig). (11. kép) Az északi falon így a kiosztásból adódó 29 medalion közül tizenkilencből látható valamennyi, közülük 11 mondható teljesnek vagy közel teljesnek.

A nádorok sorozata tehát valahol a szobában a párkány fölött kezdődött, körbefutott, majd az oldalfalakon három sorban folytatódott, ahol a portrék balról jobbra és felülről lefelé követték egymást időrendben.

A szekszárdi levéltárban megtalálható az a lista a nádorok adataival, amely az utolsó tulajdonos fiának, dr. Bernáth Györgynek a közlése szerint a feliratok újrifestésénél segítségül szolgált. A listát Bernáth Béla készítette 1919. március 31-i kelettel,¹⁷ ami arra utal, hogy a restaurálás a későbbi visszaemlékezésben szereplő 1918-ban¹⁸ nem fejeződött be, csak a következő évben. A most feltárt felületeken több helyen is átüt egy korábbi, nem teljesen egyező kiosztású felirat az újabb alól, vagyis az eredeti – a XIX. századi enyves festés lemosását követően nyilván töredékes – feliratokat a helyreállítás során erősen átfestve, nem is pontosan az eredetit retusálva készítették el. A Bernáth-féle jegyzék 95-ös sorszámmal ér véget, így a keletre néző ablakot is számításba véve a sorozat a díszterem felőli ajtóig tarthatott, és a három fali sorozat így rendre az ajtó másik oldalán kezdődhetett. Ebben az esetben a párkány fölötti érmek kezdete is az ajtó fölé eshetett.

A nádorok „Palatini Regni Hungariae” című, kézzel írt, Bernáth-féle jegyzéke „I. Ceba sub S. Stephano 1001” nádorral kezdődik, 17 számozás nélküli királyi helytartót is feltüntet a XV., XVI–XVII. és XVIII. századból, és a 95. nádorral („XCV Ludovicus de Batthyan Perpetuus in Nemeth-Ujvar Aurei Velleris Eques P.R.H. et Judex Cumanorum sub Maria Theresia anno 1751”) végződik, vagyis 112 nevet sorol fel. Bernáth Béla, mielőtt a végén aláírta, feljegyezte, hogy „azon könyv, melyből a palatinusok sorrendjét kiírtam, a szekszárdi múzeum tulajdonát képezi.” Az említett mű leginkább Pray György egy 1863-ban Toldy Ferenc által kiadott kézírata¹⁹ lehetett, ez ugyanis a Bernáth-féle jegyzékben (és a falon is) szereplő latin személynevekkel és egy-egy évszámmal adja meg a nádorokat, míg Fraknói Vilmosnak a nádori és országbírói hivatalról ugyancsak 1863-ban publikált könyvéhez függelékként csatolt jegyzékében magyar nevek és ...tól-ig hivatalviselési periódusok szerepelnek, továbbá a névsor és adatai is pontosabbak.²⁰ A szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum könyvtárában min-

8. Ország Mihály nádor medalionja a „nádort terem” északi falán. Szerző felvétele, 2010

9. A „nádort terem” párkánya, fölötté medalionnal. Szerző felvétele, 2010

10. Salamon király nádora (valószínűleg „Acha”) a „nádorterem” párkánya fölött. Szerző felvétele, 2010

11. Nádorportrék részlete a „nádorterem” északi falán – a felső sorban azonosítható guti Országgh Mihály nádor és Dóczi (=Nagylucsei) Orbán egri püspök, az alsó sorban betlenfalvi Thurzó Szaniszló nádor medalionja. Szerző felvétele, 2010

denesetre jelenleg egyik mű sem található meg.²¹

A Bernáth-féle jegyzék feltételezhető mintájául szolgáló Pray-mű 1919-re már jócskán elavult, de az eredeti arcképsorozat restaurálásához valószínűleg jól használható volt, mivel az ismeretek hasonló szintjén és nagyjából egy időben született mindkettő. A ma érvényesnek tekintett névsorban nem szerepel például az első nádorként már említett Ceba, és jelentősek az eltérések a XI. század második felének, a XII. és a XIII. századnak a nádorai, névolvasatai és évszámai tekintetében is.

A nádorok hídvégi ábrázolási sorozatának párhuzamát semmilyen műfajban nem ismerjük, ha esetleg volt is valamilyen – leginkább metszetes – előképe, az nem maradt fenn. A XI–XV. századi, az elején részben még képzeletbeli, később már valóban történelmi személyiségeknek valós portréjuk nem is létezhetett: pótlásuk a „fikció és történetiség”²² kettősségében fogandott még a XVIII. század második felében is. A XVI. századtól kezdve azonban változott a helyzet, és az ábrázoltakról napjainkban is ismertek portrémetsetek, illetve többnyire ilyeneken alapuló festmények. Azt, hogy ezek közül némelyiket a hídvégi program során előképként felhasználták-e, leginkább a falképek feltárását követően lehetne igazolni. Az ábrázoltak között mindenesetre voltak, akiknek portréját tartalmazta Elias Widemann 1646-os és 1652-es rézmetszet-sorozata,²³ például Wesselényi II. Ferenc (†1667) nádorét (91-es számú a Bernáth-féle listán).²⁴ Mások a Widemann-metszetek után festett portrészorozatok²⁵ ábrázoltjai között szerepeltek, így Bánffy János (†1534) nádor (82-es számú a listán), gróf Draskovich János (†1648) nádor (89-es számú a listán), gróf Esterházy Miklós (†1645) nádor (88-as számú a listán), gróf Esterházy Pál (†1715) nádor (92-es számú a listán), Fejérvölgy István (†1596) esztergomi érsek (királyi helytartó, sorszám nélküli a listán), Kutassy János (†1601) esztergomi érsek (királyi helytartó, sorszám nélküli a listán), Perényi Imre (†1519) nádor (79-es számú a listán), Szapolyai István (†1499) nádor (77-es számú a listán).²⁶ Oláh Miklós (†1568) esztergomi érsekről (királyi helytartó, sorszám nélküli a listán) több változatban is készült metszetes portré,²⁷ ahogy a

már említett Fejérvölgy Istvánról is, míg Verancsics Antal (†1573) esztergomi érsekről (királyi helytartó, sorszámon kívüli a listán) két, sorozattól függetlenül készült metszetábrázolás is ismert.²⁸

Az esetleges metszetelőképek kérdése mellett érdekes probléma a terem dekorációs rendszerének összefüggésrendszere is. Sokat erről sem lehet jelenleg mondani. A vajdahunyadi várkastély ebédlő palotává alakított felső „lovagtermében” töredékesen fennmaradt a XVII. század közepső harmadában készült falképdísz, frízszerűen sorolt, eredetileg mintegy 54 portré-medallionnal. Különböző híres emberek lehettek az ábrázoltak (hadvezérek és uralkodók), közvetlenül melléjük írt szövegekkel, utóbb a magyar vezérek és királyok sorozatává alakították őket, alájuk írt új feliratokkal.²⁹ A hídvégi kifestést megelőzően, valószínűleg az 1760-as években épült Gödöllőn a Grassalkovich-kastély kertjében a hatszögletű királypavilon, 54 magyar király és vezér arcképével díszítve. A szabadságharcban tönkretett képeket báró Sina Simon 1857-ben restauráltatta, illetve újra elkészíttette – a vászonra festett, négyzetes olajképeken kerek medallionokban mellkép-kivágatú „portrék” voltak, oldalanként 8–8, valamint a nyílások felett további 1–1.³⁰ Az effajta királyportrék a Nádasdy Tamás által 1664-ben megjelentetett *Mausoleum*³¹ képtípusait követték, a gödöllői sorozat közvetlen előképekül azonban a *Corpus Juris Hungarici* 1751-ben Nagyszombatban megjelent kiadását díszítő metszetek szolgálták.³² Mind Vajdahunyadon, mind Gödöllőn egyetlen sorba rendezték a portrékat, míg Felsőhídvégen a négy sornyi medallion szőnyegszerűen borította az egész helyiséget.

Kölesd-Felsőhídvég épületegyüttesének és különleges ikonográfiájával kitűnő falképeinek sorsa szinte plakátszerűen reprezentálja a magyar történelem és műemlékvédelem elmúlt másfél évszázadát. Az 1870-es években a historizmus modernizáló törekvései fedték el az elavultnak tekintett barokk képeket; a műemlékvédő, a történelmi hagyományt fontosnak tartó családi-tulajdonosi gondolkodás – a műemlékvédelem szakembereinek közreműködésével – meglepően korán, már a XX. század első negyedében méltó helyére tette azokat; az államosítást követően a Rákosi-korszakban

ismét a *damnatio memoriae* korszaka következett, de az épületek funkcionális értékeit még kihasználták; az 1980-as évek a nagy tervek és a gyakorlati tehetetlenség korszaka volt; 1990-et követően a jövőkép teljes hiánya, az értékek tulajdonosi fel- és el nem ismerése nyomán, az anyagi támogatást semmilyen formában nem ígérő, és arra nem is képes műemlékvédelem teljesen eredménytelen erőfeszítései ellenére mára a végső pusztulás vetítődik elénk. A magára hagyott kastély 2013-ban – teljesen visszhangtalanul – az ICOMOS Citrom-díját „nyerte el”, egyébként pedig az ország egyik leggazdagabb emberének érdekszférájába tartozik.

JEGYZETEK

1. Magyarország műemlékjegyzéke. Tolna megye. A jegyzéket összeállította: Csejdy Júlia. Szerk. Lővei Pál. Budapest, 2006. 57–58. (Csejdy Júlia szócikkei).
2. Az épület és falképei története a műemléki archívumok vonatkozó dokumentumainak közlésével: Lővei Pál: „... az akkori divat követelményeinek behódolva ...” – A felsőhídvégi Hiemer–Jeszzensky-kastély és falképeinek sorsa. *Ars Hungarica*, 39. 2013. (megjelenés alatt).
3. Díszteremnek és nagyteremnek egyaránt nevezte Éber László. Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB iratok, 1908/368., 1918/566. [továbbiakban: MOB]
4. Az átalakításra báró Jeszenszky János (1853–1890) és lipótszentiványi Szent-Ivány Ilona házasságkötése (1875: Gudenus János György: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája* I. [Budapest], 1990. 609.) adott okot. 1908-ban özv. báró Jeszenszky Jánosné restauráltatta a díszterem falképeit: MOB 1908/368.
5. Gudenus 1990. i. m. 610.
6. Lángi József jelentése, illetve három példányban készült dokumentációja a Forster Központ tervtárában sem a régebbi állagban, sem pedig az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ utóbb bekerült anyagában nem található. Érdemes ezért idézni a restaurátor 2013. augusztus 12-én a szerzőnek címzett leveléből: „ott, ahol sikerült annyit feltárni, hogy a kiosztás rendszere rekonstruálható legyen, készítettem szobánként egy-egy színes falnézeti vázlatot. Különösen a dokumentációban elmélkedtem a kápolna két rétegű kifestéséről, az eredetileg nyitott folyosó figurális ábrázolásairól és arról, hogy még a folyosó felőli homlokzatot is gazdag architektúra-, ornamentika festés és tondókba foglalt portrék díszítik. Fontosnak tartottam ott megemlíteni, hogy sok XVIII.

- századi, ill. a XIX. század elejéről származó nyílászáró is megmaradt, melyek színezése a falképekkel egyidős. Sőt még eredeti padlóburkolatokat is találtam. Sajnos ezek a freskóknál is gyorsabban pusztultak, mára nyomtalanul eltűntek.”
7. Garas Klára: *Magyarországi festészet a XVIII. században*, Budapest, 1955. 125., 179.
 8. Az 1860-as éveket említi Bernáth Béla (MOB 1946/193.), azonban az 1874 körüli időszak lehet a valós, mivel az átalakítás okaként báró Jeszenszky Kálmán fia „házasulását” adta meg, ez pedig 1875-ben történt (Gudenus 1990. i. m. 609.).
 9. 1919-es halálórási évszámot tüntet fel Bernáth Béla: MOB 1946/193; a helyes dátum: 1918. október 28., vö.: Gudenus 1990. i. m. 609.
 10. MOB 193/1946: Bernáth Béla „Kölesd, Felsőhídvég pusztán 946 évi július hó 27-ikén” kelt levele „A vidéki kastélyok és kúriák további pusztulásának megakadályozása” érdekében hozott 32548/946/1/3 sz. belügyminiszteri rendelettel kapcsolatban (báró Jeszenszky Kálmán unokája, báró Jeszenszky Ilona Bernáth Béla felesége volt).
 11. MOB, 1908/318., 368.
 12. Tary Lajos festőművész (1884–1972). Ld.: *Magyar katolikus lexikon* Főszerk. Diós István. XIII. Budapest, 2008. 696. (a Műemlékek Országos Bizottsága megbízásából végzett restaurátori munkáinak felsorolásával).
 13. Bernáth Béla idézett levele, 1946.
 14. A korlátozott vizsgálatokról írott jelentés: Lővei Pál: *Jelentés a Kölesd–Felsőhídvégpuszta, volt Hiemer–Jeszenszky–Bernáth-kastély lemeszelt falképeinek állapotáról*. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: D 42967.
 15. Ezek közül az itt reprodukált fénykép a Forster Központ Fotótárában található. Egy másik felvétel az 1983-ban készült, az Országos Műemléki Felügyelőség Tervtárából később kikölcsonzott és oda vissza nem vitt kutatási jelentéshez volt mellékelve. (Magát a jelentést egy másolattal lehetett pótolni, a fényképeket nem.)
 16. A nádorok korszerű jegyzékei: Magyarország történeti kronológiája. Főszerk. Benda Kálmán. IV. Budapest, 1983. 1142–1144.; Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Budapest, 2011. (História Könyvtár: Kronológiák, adattárak 11.) 15–25.; Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. Budapest, 1996. I.: 1–6.; Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország főméltóságai 1526–1848*. [Budapest], 1988. 69–71.
 17. Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltár, Bernáth család iratai. 11. doboz. Bernáth Béla iratai. 42. pallium (Bernáth személyi iratai).
 18. MOB 1946/193.
 19. Pray, Georgii [György]: *Series chronologica palatinorum Ungariae e diplomatibus collecta cum praevio commentariolo de veteri palatinatus provincia.... E schedulis mss. auctoris per Franciscum Toldy eiusdem bibl. praefectum excerpta*. Buda, Typ. Reg. Univ. Ung, 1863. 40 p.
 20. Frankl [Fraknói] Vilmos: *Nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti kifejlődése*. Pesten, 1863. 155–166.
 21. Hucker Veronika könyvtárosnak tartozom köszönettel az információért.
 22. Vö. pl.: Buzási Enikő: Fikció és történetiség az Eszterházy család ősgalériájában és a *Trophaeum* metszeteiben. *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Kiállítási katalógus. Szerk. Mikó Árpád és Sinkó Katalin. Budapest, 2000. 411–424.
 23. Cennerné Wilhelmb Gizella: Arcképek Elias Widemann 1646-os és 1652-es rézmetszetsorozataiból. *Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból*. Kiállítási katalógus. Szerk. Buzási Enikő. Budapest, 1988. 52.
 24. *Főúri ősgalériák* 1988. i. m. 56.: No B. 11.
 25. Cennerné Wilhelmb Gizella: A Widemann-metszetek után festett portrészorozatok. *Főúri ősgalériák* 1988. i. m. 58.
 26. *Főúri ősgalériák* 1988. i. m. 59.: No B. 13./2., 60.: No B. 13./12., 61.: No B. 13./22., B. 13/24., B. 13/25., 65.: No B. 13/51., 67.: B. 13/72., 71.: No B. 13/97.
 27. *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. Kiállítási katalógus. Szerk. Mikó Árpád és Verő Mária. Budapest, 2008. 85: No II-1. (Gödölle Mátyás).
 28. *Történelem – kép* 2000. i. m. 361.: No VI-1. (Basics Beatrix); *Mátyás király öröksége* 2008. i. m. 86–87. No II-3., II-4. (Gödölle Mátyás).
 29. Möller István: *A vajdahunyadi-vár építési korai*. Budapest, 1913. 25. és 76. kép; Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Budapest–Kolozsvár, 2003. 144–145. és 256–257. kép.
 30. *Történelem – kép* 2000. i. m. 394.: No VI–28. (Galavics Géza).
 31. Rózsa György: *Magyar történelembábrázolás a 17. században*. Budapest, 1973.; *Történelem – kép* 2000. i. m. 389–390.: No VI–24. (Mikó Árpád).
 32. *Történelem – kép* 2000. i. m. 392–393.: No VI–27. (Galavics Géza)